

ISLAMSKA VJERSKA POUKA U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1945. DO 1990. GODINE

**POLITIČKI I PRAVNI KONTEKST
INSTITUCIONALIZACIJE VJERSKOG
POUČAVANJA**

Senada TAHIROVIĆ

Sažetak

Nakon završetka Dugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina, a time i Islamska (vjerska) zajednica (IVZ) našla se u novom državnom poretku, i prilikama, koje su sa sobom donijele i nove zahtjeve na koje je IZ morala odgovoriti. Jedan od oblika vjersko-prosvjetnog rada Islamske zajednice bio je i mektepska nastava, koja je podrazumijevala osnovno vjersko obrazovanje muslimanske djece. Mektepska nastava je u u prethodnim periodima i državnim zajednicama u različitim formama prolazila određene strukturalne promjene, ali od perioda vladavine osmanske države pa sve do 1952. godine, mekteb je egzistirao kao samostalna ustanova za vjersko obrazovanje, u kojem su vjersku pouku vršila lica osposobljena za vjersko obrazovanje. Nakon 1952. godine, mektepska nastava kao vjersko poučavanje djece, potpuno prelazi u prostor džamija i mesdžida i u svom osnovnom obliku živi i danas. U ovom radu predstavljen je pregled događaja vezanih za vjersku pouku, u kontekstu prilika u kojim je djelovala IZ od 1945. do 1990. godine, kako bi se predočila uslovljena transformacija organiziranja vjerskog poučavanja, na koju je društveno-političkim prilikama bila prinuđena IZ BiH u tom periodu.

Uvod

Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina se, kao jedna od šest republika, našla u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ). Ustavna pozicija vjerskih zajednica u novoformiranoj državi regulirana je članovima 21, 23 i 25 Ustava FNRJ iz 1946. godine.¹ Islamska zajednica² je već 1947. godine usvojila novi Ustav³, a Ibrahim Fejić izabran je za reisu-l-ulemu muslimana na kompletnoj teritoriji države FNRJ. Nadležnost za muslimane Bosne i Hercegovine pripala je Vrhovnom islamskom starješinstvu (VIS) i Ulema-medžlisu sa sjedištem u Sarajevu.

Socijalistički režim uspostavljen u BiH nakon Drugog svjetskog rata temeljio se, u odnosu na religiju, na principima odvojenosti religijskih zajednica i države, a vjera je postala privatna stvar svakog pojedinca. U ovom specifičnom povijesnom kontekstu, odvojenost religijskih zajednica od države manifestirala se putem uskraćivanja prava vjerskim zajednicama na javno, odnosno političko djelovanje, a privatnost vjere podrazumijevala je da pojedinac ne može postupati shodno svome vjerovanju, ali da zbog vjerovanja neće biti pravno sankcionisan. U periodu uspostave nove jugoslovenske države, koje se baziralo na sveukupnoj transformaciji društva u cilju ostvarivanja socijalističkog poretka, religija je predstavljana najblaže kao negativna pojava, a država je već imala zadatak da se bori protiv pojava koje su označene kao negativne za očuvanje novog poretka. Jugoslovenski državni organi, putem republičkih i saveznih komisija za vjerska pitanja i odnose sa vjerskim zajednicama, pratili su, kontrolirali i usmjeravali dešavanja unutar IZ. S druge strane, donošenjem seta zakona o nacionalizaciji ekonomski je dodatno oslabljena ionako već osiromašena Islamska zajednica. Pored evidentnog osiromašenja na ekonomskom planu, Islamska zajednica je u ovom periodu značajno bila oslabljena i kadrovski. Nova vlast je pored žestoke represije⁴ otvoreno provodila i

politiku ateizacije društva, u smislu apsolutnog promicanja ateizma kao ideologije u partijskim i državnim strukturama. U tom kontekstu, vjera kao lična stvar nije bila politički relevantna, naprosto jer u Savezu komunista nije bilo mjesta za one koji nisu prihvatili ateizam kao ideologiju. U isto vrijeme se preko organa države vršilo plansko slabljenje svih religijskih zajednica, pa tako i IZ-a, o čemu Katrin Boeckh donosi sljedeće zapažanje: „Činjenica da je islam u Jugoslaviji predstavljao nehomogenu i slabije organiziranu zajednicu na isti je način omogućila politici da u nju prodre i dalje je podijeli.“⁵

Uz podršku državnih službi, 1957. godine na čelo IZ dolazi Sulejman ef. Kemura⁶, koji je zajednicu vodio do 1975. godine. U ovom periodu IZ je tri puta mijenjala Ustav iz 1947. godine⁷ i usvojila još jedan cjelovit Ustav i to 1969. godine. Odnosi Islamske zajednice i države u ovom periodu regulirani su državnim Ustavima iz 1946., 1963. i 1974. godine, te Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica iz 1953. godine. Ovaj Zakon prestao je s važenjem 1971. godine, a SRBiH usvojila je *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica SRBiH*.⁸

Do devedestih godina na čelu IZ u zvanju reisu-l-uleme bili su još, Naim ef. Hadžiabdić (1975-1987) i Hasan Mujić (1987-1989).

Kontrola i regulacija vjerskih zajednica bile su sastavni dio šireg spektra mjera usmjerenih ka discipliniranju i kontroliranju društva. U slučaju muslimanskog stanovništva, kroz reforme šerijatsko-pravnog sistema, koje su za sobom povlačile i duboke strukturalne promjene u organizaciji porodice kao društvene formacije, kroz državno regulisanje specifičnih oblika odijevanja (zabrana nošenja zara i feredže), kroz ukidanje

nje robije, iseljavanja i oduzimanje imovine karakterizirale su period od 1945. godine, pa sve do 1956. U ovom periodu dogodila su se suđenja mladomuslimanskoj grupi i učesnicima Cazinske bune. O postupcima državnih organa i službi bezbjednosti pored literature korištene za ovaj rad vidjeti u: Noel Malcom, *Bosna – kratka povijest*, Sarajevo, 2011. i Mirsad D. Abazović, *Državna bezbjednost NR BiH i Cazinska buna 1950*, Sarajevo, 2009.

5 Katrin Boeckh, „Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944-1953.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2, 2006, str. 424.

6 Više o tome u: Radmila Radić, „Islamska verska zajednica 1945-1970. godine“, *Forum Bosnae (Historiografski vidici I)*, 32/05, str. 106-107.

7 Ustav iz 1947. dopunjavao je 16. januara 1949; 12. aprila 1950. i 4. decembra 1955.

8 *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica SRBiH* („Službeni list SRBiH“, broj 36/76)

1 Tekst Ustava preuzet sa: http://www.arhivju.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html (pristup 09.09.2013.)

2 Do 1969. godine IZ, koristila je ime IVZ tj. Islamska vjerska zajednica, što će Ustavom iz 1969. biti promijenjeno u Islamska zajednica. U ovom radu koristit ćemo skraćenicu IZ, izuzev u citatima.

3 http://www.rijaset.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1947.g.pdf (pristup 09.09.2013.)

4 Represivne mjere, hapšenja, suđenja na smrt, dugogodiš-

institucije vakufa kao tradicionalnog oblika muslimanskog civilnog društva, te pogotovo kroz ograničavanje odnosno zabranu tradicionalnog (vjerskog) obrazovanja, država je autoritativno određivala okvire i norme prihvaćenog društvenog ponašanja, mijenjala tradicionalne strukture života i udruživanja, te istovremeno uspostavljala kontrolu nad udruženjima vjerskog tipa, koja su se smatrala potencijalnom opasnošću po legitimitet i opstanak novog sistema. Monopol nad obrazovanjem bio je efektivna metoda kontrole produkcije znanja, te svojevrsna garancija reprodukcije sistema u dvostrukom smislu: kroz kontrolu i selekciju sadržaja obrazovanja osiguravan je idejni i ideološki monopol, a istovremeno su se mlade generacije, akteri budućeg društva, socijalizirali u idejnom okruženju koje je afirmativno zastupalo vrijednosti novog društva i poretka.⁹

Mektebi u Bosni i Hercegovini 1945-1952

Ministarstvo prosvjete NR BiH 12. februara 1946. godine odobrilo je rad mekteba,¹⁰ koji su u tom periodu funkcionirali kao samostalna institucija.¹¹ 1947. godine od strane Ulema medžlisa u Sarajevu odaslan je Raspis broj 437/49 u kojem se, između ostalog, nalaže svim organima IZ na terenu da se imami upućuju na rad u cilju upisivanja svakog muslimanskog djeteta u mekteb i u školu.

U maju 1948. godine VIS je dalo saglasnost na planove o uvođenju vjeronauke u školsku nastavu koje je priredio Ulema-medžlis, ali oni nikada nisu realizirani. Islamska vjeronauka, kao neobavezan predmet, je sve do početka 1952. godine „u određenim reduciranim oblicima“ bila zastupljena kao nastava koja se provodila u školama i mektebima, iako je „zvanično zabranjena

9 Kao ilustracija, za viđenje tog režima iz muslimanske perspektive, poslužiće jedno saopštenje Hilme Neimarlije iz 1991. godine: „U vremenu političke vlasti komunističke partije i duhovnog monopola marksističkog svjetonazora u Jugoslaviji, društveni položaj religije i ateizma je bio ideološki određen i politički kontroliran. Religija je bila izložena različitim osporavanju, ograničavanju i potcjenjivanju, a u nekim oblicima njenog svjedočenja i nasilnom potiskivanju / Hilmo Neimarlija, *Pripadnici islama u Jugoslaviji*, saopštenje podneseno na svečanosti povodom dodjele menšure reisu-l-ulemi Jakub ef. Selimoskom, 3. jula 1991. godine./.

10 Izvještaj Ulema medžlisa o njegovom radu od 1. Septembra 1949 do 1. juna 1950. Godine, Glasnik VIS-a, 4-7/1950, str. 177.

11 Više o mektebima u: Amira Trnka-Uzunović, „Uloga mekteba u historiji obrazovnog sistema Bošnjaka“, *Novi Muallim*, IX, 34, Sarajevo, 2008, str. 72-78.

nakon objavljivanja zakona o narodnim školama iz decembra 1951. godine“¹²

U prvim godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata izvođenje vjerske pouke u mektebima bilo je otežano prvenstveno zbog oštećenja i rušenja velikog broja zgrada mekteba. U periodu koji je uslijedio, nove vlasti su IZ oduzele određeni broj mektepskih objekata za svoje potrebe,¹³ što je dodatno otežavalo rad IZ na stabilizaciji mekteba. IZ je pored svih teškoća i nesnalaženja dodatno i kadrovski oslabljena, jer je u istom periodu veliki broj školovanih i kvalifikovanih vjerskih službenika „napustio versku službu ili je iz nje odstranjen pod optužbom saradnje s neprijateljem.“¹⁴

Do 1952. godine, iz ovakvih i drugih poteza nove vlasti nazirale su se tendencije potpune zabrane mektepske nastave. Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. godine, Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća iz 1946, Uredbom o upravljanju stambenim zgradama — IZ je finansijski oslabljena, a njene strukture pomoću kojih je provodila vjersko-prosvjetni rad dovedene u vrlo nepovoljan položaj. Za otežan rad mekteba ključno je bilo i Rješenje o odobrenju i radu mekteba iz 1946. godine, prema kojem su mektebi morali ispunjavati uslove o radu, a djeci starosti od 7-15 godina bilo je zabranjeno pohađati mekteb sve dok ne završe osnovnu školu.

U Bosni i Hercegovini pod različitim okolnostima mektebi su i pored odobrenja za rad zatvarani, ili im se nisu izdavale dozvole za rad. Režim je ovakva ograničenja provodio sistemski: Nizom sinhroniziranih akcija i zakona, državni organi su se relativno brzo obračunali sa IZ, prilagođavajući strukturu IZ na svim poljima državnog poretka. I pored nastojanja da rad IZ prilagode novim okolnostima, rukovodstvo IZ-a je kroz zakone i represivne mjere, usmjerene posebno protiv njezinih službenika¹⁵ bilo pri-

12 Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo, 2012. str. 265.

13 Više o tome u: Radmila, Radić, „Islamska verska zajednica 1945-1970. godine“, *Forum Bosnae (Historiografski vidici I)*, 32/05, str. 122-123

14 Isto, str. 121.

15 Najdramatičniji period represije, prema službenicima Islamske zajednice događao se između 1945 do 1956. godine, kada ih je zbog neprijateljske aktivnosti uhapšeno 110. U periodu između 1952. do 1955, po osnovu zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira kažnjeno je 233 službenika IZ. Više o tome u Denis Bećirović, *Islamska*

nuđeno da radi protiv sopstvenih interesa, a u isto vrijeme da podržava državni aparat koji ga je u tu poziciju postavio. Ovakav odnos posebno je vidljiv na slučaju rada (tj. obustave rada) mekteba.

Obustava rada mekteba

Za sagledavanje obustave rada mekteba 1952., godine može poslužiti Zapisnik sa zajedničke sjednice Vakufskog mearifskog odbora i Ulema medžlisa, održane 28. februara 1952. godine,¹⁶ na kojoj je prva tačka dnevnog reda bio rad mekteba. Iako je već bio usvojen Zakon o narodnim školama, na ovoj sjednici raspravljalo se o radu mekteba (koji su očito još bili aktivni) i to na način da je raspravom trebao tek da se zauzme stav o mektebima i donese zaključak koji bi omogućio zatvaranje mekteba. Iz nastupa učesnika sjednice (*Na frontovskim konferencijama jednoglasno su iskristalisani zaključci da su mektebi štetni za odgoj naše djece i da ih treba likvidirati.*)¹⁷ jasno se vidi kakav se tretman po tom pitanju očekuje od strane vlasti, ali isto tako vidi se da učesnici nisu mogli zauzeti jedinstven stav o njegovoj provedbi. *U ovom momentu ne znam na koje bi stanovište stali. Međutim mi ne možemo stati na stanovište da uopšte ne može biti vjerske obuke. Iz političkih i taktičkih razloga nije pravo voditi tu neki „kulturkampf“... ja sam bio i prije, a i danas sam, protiv mekteba. No mi treba dobro da promislimo kako ćemo to sprovesti, jer ne smijemo nastupati kao da smo protiv obučavanja vjere.*¹⁸ Poseban problem učesnici ove sjednice imali su u pogledu ingerencija zatvaranja mekteba, jer bilo je *...nezgodno da od strane Ulema-medžlisa pođe zatvaranje mekteba.*¹⁹ Svi učesnici bili su saglasni da treba prekinuti nastavu u mektebima, ali da vjersko poučavanje treba ostati zastupljeno na neki drugi način. Učesnici sastanka usaglasili su se na prijedlog Sulejmana Kemure da *pitanje rada mekteba treba da potječe od ustanova IVZ, jer je to prvenstveno pitanje IVZ koje je formiralo komisiju koja će u smislu diskusije na ovoj zajedničkoj sjednici uzeti odmah u proučavanje pitanje postavljanja vjerskog obučavanja na nove osnove koje neće dolaziti u*

zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953), Zagreb-Sarajevo, 2012.

16 Zapisnik sjednice Ulema-medžlisa, GHB, Arhiv IZ, fascikla V-1-5 (rasuta arhivska građa), podvlačenja naša

17 Alikalčić Fazlija

18 Kurtović Šukrija

19 Ljubunčić Hasan

*koliziju sa našim opštim razvitkom, uz napomenu da mektebe kao nesavremene i štetne za odgoj naše djece treba ukinuti.*²⁰

Iz navedenih citata jasno postaje da se ustanove tradicionalnog vjerskog obrazovanja nisu uklapale u ideološku matricu koja je socijalističku transformaciju društva doživljavala kao linearni razvoj u pravcu „progres“ i „napretka“.

Komisija koju je zadužio Vakufsko mearifski odbor i Ulema medžlis donosi izvještaj i preporuke 20. 4. 1952. godine, koje sumarno govore da se nastava o vjeri ima obavljati u džamijama, ali da to nije mektepska nastava već *da se u džamije uvodi tumačenje islama i njegovih propisa kao i poučavanje u islamskom obredoslovlju na najcjelishodniji način.*²¹ I pored teških kvalifikacija na račun metoda rada i vjerskog obučavanja u mektebima i nastavnog kadra: *...metod rada mekteba i u novim uslovima života bio je onaj starinski, a u mnogo slučajeva bio je i nazadniji od onog koji je važio prije više decenija. Pored toga počele su se pojavljivati na raznim stranama i samozvane hodže, ljudi bez ikakvih vjerskih, a ponekada i bez osnovnih moralnih kvalifikacija...*, ova Komisija nastoji da sačuva vjersku obuku. U Izvještaju Komisije, žestoki napad na rad mekteba te „opravdavanje“ vlasti, ipak zasjenjuje način na koji su članovi Komisije našli izlaz za nastavak rada na vjerskom obučavanju muslimana. U društveno-političkom kontekstu vjerskih, političkih i drugih nesloboda, može se ocijeniti hrabrim prijedlog Komisije da rukovodstvo IZ nađe i utvrdi *nešto bolje i korisnije od mekteba kakvi su do sada većinom bili, odnosno da iznađu i utvrde najbolji način za obučavanje islamske vjere.*

Rukovodstvo IZ bilo je potpuno nemoćno da se izbori s odlukama vlasti, te se, po već ustaljenom modelu alteriranja između mogućeg i neizbježnog, odlučilo na podršku vlastima, dok je istovremeno nastojalo da u zakonskim okvirima sačuva ovaj segment vjersko-prosvjetnog

20 Iz predočenog citata prepoznaje se pokušaj da se tumačenjem Ustavnog rješenja odvojenosti religije od države IZ omogući nezavisan rad i odlučivanje, i da se zadrži bilo kakva autonomnost u odlučivanju o institucijama koje su pripadale IZ, makar u konkretnom slučaju i na štetu institucija IZ.

21 Sastav komisije: Husein ef. Talić, Mustafa Ševa, Zufer Bešlić, Derviš Tafro, Hasan Ljubunčić, Sulejman Kemura i Hamid Kukić.

rada. Bilo je potrebno objasniti muslimanima razloge za ovakve mjere, a opet sačuvati njihovu privrženost za borbu koja je tek trebala da uslijedi. Režimski mediji su već, što se pominje u u izvještaju ove Komisije, u skladu sa direktivama, propagandom nastojali obilježiti rad u mektebima kao neprihvatljiv. Takav jedan tekst objavljen je i u Glasniku autora Hasana Đikića u kojem se sa 'pedagoškog stanovišta' objašnjava 'opravdanost prekida mektebskog rada'.²² U zaključku se kaže : *Da su mektebi kako po sadržini gradiva koje pružaju djeci da ga savladaju tako i po dobu i psihičkom razvitku djece koja treba da ga usvajaju opasni po njihovo duševno i tjelesno zdravlje, da su oni ozbiljna kočnica njihovom normalnom napredovanju i razvitku psihičkih snaga, pa jedino iz tih razloga mi i smatramo da mektebi kao preživjele i štetne ustanove treba da nestanu iz društvenog života muslimana Bosne i Hercegovine.*

Vjerska pouka nakon 1952. godine

Rad svih mekteba na području BiH, nakon aprila 1952. godine bio je nezakonit; vjerska pouka mogla se obavljati samo u džamijama, a aktom br. 752/53 od 7. marta 1953. godine Ulema-medžlis u Sarajevu zadužio je povjerenstva na terenu da organizuje vjersku pouku. Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica u FNRJ iz maja 1953. godine regulirano je da vjerska pouka tj. katehizacija bude izmještena u džamije i mesdžide.²³ Izvršni odbor Udruženja ilmije započeo je nakon toga educiranje imama na terenu o nastavku rada na vjerskoj pouci u novim okolnostima, a Ulema medžlis u Sarajevu počeo je odmah po donošenju zakona raditi na reorganizaciji, kako bi vjerska pouka i dalje bila održavana u zakonskim okvirima.²⁴ I pored zakonskog okvira koji je dozvoljavao izvođenje vjerske pouke, zbog otpora nižih organa vlasti – narodnih odbora i dalje su se dešavala ometanja vjerske pouke.

Nakon iznimno teškog perioda „došlo je do popuštanja u odnosima između njih i države, kada su vjerski službenici dobili pravo na socijalno i zdravstveno osiguranje, slobodnije izdavanje vjerske štampe i izvođenje vjeronau-

ke u objektima vjerskih zajednica i dr.“²⁵ Nakon neposrednog konsolidiranja državne vlasti, od druge polovine pedesetih godina, dolazi do svojevrstne promjene u gledanju na religiju od strane države. Spoznaja da socijalistička transformacija društva ne nosi sa sobom, kao što je prvobitno pretpostavljano, nužno odumiranje religija uslijedila je paralelno uz spoznaju da bi nastavak potpune kontrole nad vjerskim zajednicama mogao dovesti do otuđenja vjernika od istih, a time i do uspostavljanja prostora vjerskog djelovanja u kojem bi državna zajednica izgubila mogućnost nadzora i kontrole koje je do tada upražnjavala kroz vjerske institucije.²⁶ U odnosu na muslimane, došlo se do zaključka da je kod „muslimanskog vjerujućeg življa“ još uvijek „objektivno nužna pojava vjerskog života“, te da se on u narednom periodu postepeno oživljava ali „pod stalnim pozitivnim utjecajem državnih i političkih faktora i rukovodećih organa IVZ.“²⁷

U Spomenici o dvadesetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u S.R. Bosni i Hercegovini iz 1971. godine opisuje se ovaj period i ova borba s režimom sljedećim riječima: „Svakako da je ukidanje mekteba izazvalo i među našom ilmijom, i širim muslimanskim slojevima negodovanje upornim radom i zalaganjem i naših organa na vrhovima i našeg Udruženja naši vjerski službenici, iako u početku teže, poslije su se privikli na ovaj način izvođenja vjerske obuke kakav je dozvoljen u smislu gornjeg zakona tako, da su se u kasnijem periodu i vjerski službenici i islamska mladež i njihovi roditelji potpuno na to privikli. Zbog toga članovi našeg Udruženja i dalje su nastavili sa radom sa onim istim elanom na vjerskom obučavanju islamske muške i ženske mladeži.“²⁸ Bilo je, dakako i onih, koji su zastupali stav da rukovodstvo IZ nije činilo dovoljno, tj. da se ovom procesu nije prilazilo s dovoljno angažmana u prilog čemu govori i sljedeći navod: „Poslije dokidanja samostalnih mekteba, vjerska pouka se održavala u džamijama i mesdžidima i to „usmenim“ putem, bez

25 Enes Durmišević, „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik*, LXIX/2007, br. 11-12, str. 1063.

26 Vidjeti: Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970* (vol. 2). Beograd 2002, str. 575, 584.

27 Radmila, Radić, „Islamska verska zajednica 1945-1970. godine“, *Forum Bosnae (Historiografski vidici I)*, 32/05, str. 106

28 Vidjeti Spomenicu o dvadesetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u S.R. Bosni i Hercegovini, ur. H. Husejin Dozo, Preporod, 1971, str. 54

22 Hasan Đikić, „Povodom obustavljanja rada u mektebima“, Sarajevo, *Glasnik*, VIS u FNRJ, 1952, 1-4, 25-31

23 *Glasnik* VIS-a u FNRJ, IV/1953, broj 5-7, Sarajevo

24 Vidjeti Spomenicu o dvadesetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u S.R. Bosni i Hercegovini, ur. H. Husejin Dozo, Preporod, 1971, str. 53

temeljito razrađenog plana i programa..... Prepuštena umješnosti i snalažljivosti imama, koji su sada postali i muallimi, vjerska obuka je na mjestima bila besplodna. Što se tiče foruma IZ oni su se isticali u normativnim aktima, u dužnostima imama „rad sa djecom na vjerskoj obuci“, ali konkretnih uputstava i programa nije bilo, bar ne zvaničnih i ozbiljnih. Tek 1967. godine izdat je od strane Starješinstva IVZ u BiH „Nastavni plan i program osnovne islamske vjerske obuke (Talimuddin).“²⁹

Rukovodstvo Islamske zajednice borilo se za vjeronaučno obrazovanje na cijelom prostoru FNRJ, obrazlažući vlastima da vjernici na terenu traže da se „povede briga o vjeronauci“,³⁰ ali i pored odobrenja za izvođenje vjerske pouke u džamijama i mesdžidima, u narednom periodu državni organi na terenu su redovno radili na njenom ometanju.

Dokumenti iz Arhiva Republičke komisije za vjerska pitanja (RKVP) za područje Bosne i Hercegovine zorno pokazuju na koji način se i u kasnim pedesetim vršio pritisak na rukovodstvo IZ, imame koji su obavljali vjersku pouku, te na koji način su rješavali takozvane otvorene slučajeve iz ovog područja. Na žalbu imama Mehe Aličića iz Sjenine, Srez Doboj, 1958. godine Ulema-medžlis žalio se RKVP na zabranu otvaranja mejtefa u Sjenini. Nakon provjere na terenu, Ulema-medžlisu dostavljen je akt broj 33/58 od 22. marta 1958. godine u kojem se daje objašnjenje iz kojeg se vidi da zabrane navodno nije ni bilo i preporuka u kojoj Milan Banjac, potpisnik akta, na kraju dopisa kaže: *Može se zaključiti da neki Vaši niži službenici izvrću činjenice o čemu bi Vi radi svog autoriteta trebali voditi računa.*³¹

U dokumentima SKVP arhiviran je i slučaj Mehmeda Mrahorovića, imama iz Sanice³², koji pokazuje svu perfidnost sistema, u kojem su posebnu ulogu imali učitelji i nastavnici osnovnih škola u kojima su imami trebali obavljati vjersku pouku. Ulogu školskog sistema na ometanju

nastave vjeronauke trebalo bi posebno istražiti, a ovaj slučaj, između ostalog, oslikava kakvu su ulogu na obezvrjeđivanju imama/muallima, imali direktori škola, učitelji i nastavnici.³³ Imam Mrahorović žalio se Ulema-medžlisu na uvrede od strane prosvjetnih radnika i zatražio njihovu zaštitu. Slučaj je aktom Ulema-medžlisa br. 1858 prijavljen Komisiji za vjerska pitanja Izvršnog vijeća NRBIH, s molbom da se *skrene pažnja*, kako se *ne bi slične uvrede ubuduće ponavljale*. Komisija, u čije ime potpisuje Milan Banjac, aktom 210/58, naređuje provjeru slučaja uz naznaku da ako je slučaj *negativan*, da nas o tome obavijestite, kako bi kod nadležnih mogli preduzeti potrebne mjere, i ukazati na *štetne posledice ukoliko žalitelj i dalje nastavi sa svojim postupcima*. U decembru 1958. Narodni odbor opštine Sanica, dostavlja obrazloženje slučaja u kojem navodi: da je imam Mrahorović pod utjecajem grupe nezadovoljnika i nekih koji su *već odgovarali za svoja ranija nedjela* i kojima smeta *opšti napredak*, da ne brine o zajednici i ne dolazi na roditeljske sastanke; da grupa najlošijih učenika *u posljednje vrijeme provode nesrazmjerno mnogo vremena u mektebu*; da je obmanjivao roditelje čija djeca pohađaju mekteb, te da je napravio prijavu za uvrede koje nije osobno čuo, već da su mu lažno prenesene, kako bi se postiglo *svjesno trovanje odnosa između hodže i školskih organa*.³⁴ U dodatku ovog akta priložen je i Izvod iz zapisnika s Konferencije OO SSRN Sanica-Budelj, prema kojem imam Mrahorović „suočen s istinom“ priznaje da je pogriješio. Slučaj se završava aktom KVP broj 210, iz januara 1959, u kojem se Ulema-medžlis obavještava da *Mrahorović nije objektivno iznio stanje. Prosvjetni organi navodno su intervenisali u duhu Zakona i pravila škole. Možda bi i imamu trebalo skrenuti pažnju na zakonske propise.*

O postupcima školskih organa otvorenije se piše nakon sedamdesetih godina: *Ima mno-*

29 Nijaz M. Šukrić, *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Sarajevo: El-Kalem, 2006, str. 59

30 Iz bilješke o posjeti reisul-luleme Sulejmana Kemure Kosmetu iz 1958 gdje se navodi da su vjernici na konferencijama bez izuzetka tražili da se povede briga o vjeronauci. Arhiv BiH, fascikla 205/58, materijali SKVP – Beograd, 1958., kutija broj 6.

31 Arhiv BiH, fascikla 55/58, materijali SKVP – Beograd, 1958., kutija broj 6.

32 Arhiv BiH, fascikla 33/58, materijali SKVP – Beograd, 1958., kutija broj 6.

33 U ovom periodu posebno se radilo na „osvješćavanju“ muslimana: Ponavljanja tendencioznih tumačenja događaja iz historije muslimana na ovim prostorima, karakterizacije islama kao vjere tuđina i sl. imale su za cilj stvaranja kompleksa među muslimanima zbog pripadnosti islamu.

34 Iz ovog Obrazloženja posebno ističemo stav direktora u kojem roditeljima obrazlaže pitanje vaspitanja djece koje hodža nije ispravno predočio roditeljima: „Infiltriranje ekstremnih nacionalističkih shvatanja u glave vjernika i njihove djece, suprotstavljanje vjerske obuke ateističkoj nastavi u školi, onemogućavanje bilo kakve saradnje svih faktora koji se bave pitanjem odgoja djece, ne može se nikako prihvatiti i nije čak u skladu s postojećim propisima iz te oblasti“

go slučajeva kada se učitelj, nastavnik ili profesor postavlja u školi kao partijski radnik, a ne kao nastavnik. Imamo mnogo slučajeva kada su pojedini nastavnici nasilno mrzili učenike koji su postili, prijetili onima koji idu na obuku i vrše vjerske obrede u džamiji, nagonili muslimansku djecu da jedu svinjsko meso, propagirali i nametali putem škole ateizam itd.³⁵

Konstantna represija prema organima i službenicima IZ-a nastavljala se i u narednim godinama. Reisu-l-ulema Sulejman Kemura, iako je na poziciju reisul-uleme došao potpomognut državnim organima, više nije uživao njihovu punu podršku. 1963. godine raspisani su izbori za Sabor, a za dotadašnji period Husein Đozo kaže: *Raspisivanjem novih izbora završen je u radu organa IVZ jedan značajan period, koji je bio obilježen uglavnom nastojanjima oko prilagođavanja vjerskog života novonastalim uslovima. Bio je to dosta težak period.*³⁶

Islamska zajednica potaknuta zahtjevima muslimana, ali i željom da se vjersko obučavanje dovede na zadovoljavajući nivo, 1966. godine organizirala je trodnevni Seminar za izvođenje vjerske obuke u Titogradu, a u tekstu koji tom prilikom objavljuje Glasnik stoji sljedeće: *Vjerskoj obuci su pripadnici islama vazda dali veliki značaj u prošlosti, sadašnjosti, a to će vjerovatno biti i ubuduće. Važnost vjerske obuke ističe se svakom prilikom, i na svakom skupu ili sjednici organa IVZ od onih najviših pa do osnovnih organizacija naše IVZ, a već naredne 1967. godine izdat je od strane Starješinstva IVZ u BiH „Nastavni plan i program osnovne islamske vjerske obuke.“*³⁷

Odlukom Centralnog Komiteta Saveza Komunista BiH u maju 1968. priznata je zajednica Muslimana u nacionalnom i državotvornom smislu, što je bio jedan važan faktor u relaksiranju odnosa između države i IZ.

U novim prilikama IZ tražila je način da reafirmira koncept društvene angažiranosti muslimana, ali i da između ostalog ojača i osnaži i vjersko poučavanje širom SFRJ.³⁸ U ciljevima

35 Husein Đozo, „Roditelji i školovanje djece“, *Glasnik*, XXXIV/1971, br. 5-6, str. 264

36 Husein Đozo, „Povodom predstojećih izbora u islamskoj vjerskoj zajednici“, *Glasnik*, XXVI/1963, br. 7-8, str. 277.

37 Seminar za izvođenje vjerske obuke u Titogradu, *Glasnik VIS-a*, 5-6/1966, str. 278.

38 O tome više u prilogu Husina Đoze, „Islam i društvena angažiranost“, *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 4-6-, str. 54-160

koje je postavljala IZ vjerska obuka je imala najviši prioritet. Pomaci u radu IZ očitivali su se je i u poboljšanju stanja vjerske pouke; broj mjesta u kojima se održavala i broj polaznika bili su u konstantnom porastu, a posebna pažnja se posvećivala poboljšavanju kvaliteta vjerske nauke. U 1969. godini, vjerska pouka se održavala na 1166 mjesta u cijeloj BiH gdje se održava vjerska pouka, sa 90.867 polaznika.³⁹

Dodatnom osnaživanju IZ doprinijelo je već spomenuto priznavanje muslimanske nacije, koje je potvrđeno ustavnim amandmanima i verificirano na popisu stanovništva 1971. godine, kada su Muslimani postali konstitutivan narod u SFRJ, ali i rast ekonomske moći svih jugoslovenskih građana, samim tim i muslimana. Liberalizacija politike prema vjerskim zajednicama, pogotovo prema IZ, koja je uslijedila nakon 1966. godine, rezultirala je procesima koji su na nekoliko mjesta okarakterisani kao „preporod“, a koji su se između ostalog sastojali od proliferacije vjerske štampe i publikacija, prevodima islamske literature, intenzivnom novoizgradnjom i otvaranjem džamija u BiH tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁴⁰ Na polju vjerskog obrazovanja posebno su interesantne razmjene studenata između Jugoslavije i većinski muslimanskih zemalja, pripadnica Pokreta nesvrstanih.

U ranim sedamdesetim godinama, prema Izvještajima o polaznicima vjerske pouke u Bosni i Hercegovini, broj polaznika vjeronauke počeo je opadati. Državni organi, iako ohrabreni „slabim“ rezultatima koje je IZ postizala u organiziranju vjerske pouke, i dalje su nastojali neutralizirati utjecaj religije u društvu. U tom kontekstu posebno je zanimljiv dopis Fakulteta političkih nauka od 13.2.1974. prema RKVP Sarajevo u kojem se „na sugestiju RKVP, Centar za političke studije predlaže organiziranje seminara *Religija i jugoslovensko društvo*, a u obrazloženju stoji: *Evidentno je da se crkva želi ponovo ubaciti u sve pore društvenog života; pružajući alternative, težeći univerzalizaciji, izjednačavajući religiozno i nacionalno, itd. Metode te borbe su poznate: vjerske publikacije, vješto korištenje nauke, vjerska štampa koja prodira i u naudaljenije*

39 Prema Šukrić, M. Nijaz, *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Fakultet islamskih nauka : El-Kalem, Sarajevo, 2006., str. 61

40 Fikret, Karčić "Islamic revival in the Balkans 1970-1992", *Islamic Studies* 36, 2/3, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1997, str. 565-581

krajeve, masovno vjersko obrazovanje, gradnja bogomolja i drugih institucija, koje često, naročito na selu, postaju središta društvenog života, jer, gotovo, drugih ni nema, itd. Pri tom se može zapaziti da se pomenuti ciljevi i metode sve više proširuju i intenziviraju naporedo sa popuštanjem naše pažnje i uljuljkivanjem u uvjerenju da je već samo zakonsko regulisanje odnosa crkve i države dovoljno da neutrališe to njeno djelovanje.⁴¹

Islamska zajednica je krajem sedamdesetih godina ušla u jednu novu fazu, strukturalno reorganizirana i kadrovski spremna da uđe u nove izazove. U islamskoj zajednici je sve očitiji uticaj Huseina Đoze,⁴² a vrlo brzo na čelo Starješinstva dolazi Ahmed Smajlović, koji je bio nova pokretačka snaga u realiziranju planova i zadataka koje je pred sebe postavila IZ.

Na Trećem savjetovanju u Skoplju, održanom u julu 1977. godine, na kojem su učešće uzeli predstavnici najviših organa IZ u SFRJ potvrđen je visoki prioritet koji je vjeronauka imala u planovima rada IZ: „Jednoglasno se utvrđuje da vjersko obučavanje predstavlja ključno pitanje vjerskog života“⁴³ Bilal Hasanović također ističe da: „Počevši od reisu-l-uleme, koji u svim svojim zvaničnim nastupima najprioritetnije mjesto daje vjerskom poučavanju i obrazovanju mladih, svi diskutanti su izrazili mišljenje da se ovom vidu islamske djelatnosti mora posvetiti izuzetna pažnja. Naglašeno je da je vjerska pouka, kako mladih, tako i odraslih, prvostepena dužnost svih imama, muallima i aktivista IZ, te da se treba maskimalno založiti da se obezbijede odgovarajući uslovi za izvođenje vjerske nastave, u skladu sa islamskim, opšte društvenim i zakonskim normama.“⁴⁴

Iste godine u Sarajevu održano je savjetovanje predsjednika i vjersko-prosvjetnih referenata odbora IZ sa područja straješinstva IZ u SRBiH, a *Glasnik VIS*-a prenosi govor reisu-l-uleme Naima Hadžiabdića, u kojem se takođe, pored najave otvaranja ITF i priprema na otvaranju

ženske medrese, posebno ističe važnost vjerske pouke.⁴⁵ Ubrzo, u septembru 1977. godine otvoren je Islamski teološki fakultet u Sarajevu, a naredne 1978. godine obnovljen je i rad ženske medrese u Sarajevu.

1978. godine izdato je i Uputstvo za rad na vjerskoj pouci, a u septembru iste godine Starješinstvo IZ donijelo je i Pravilnik o Fondu za vjersko prosvjećivanje. Uz tekst pravilnika objavljeno je i obrazloženje u kojem se dodatno naglašavaju ciljevi i uloga Fonda: *Cilj ovog Fonda je razvijanje islamske svijesti kod pripadnika Islamske zajednice, posebno kod omladine, omasovljenje i redovno i uspješno pohađanje vjerske pouke. Uloga Fonda je od posebnog značaja za jačanje vjerske pouke koja je na područjima pojedinih odbora stagnirala, pa je potrebno preduzeti mjere da se pouka omasovi i tako omogućiti svim polaznicima pouke da steknu osnovna znanja o islamu.*⁴⁶

Rukovodstvo Islamske zajednice je nastavilo razvitak i osnaživanje svoje uloge i pozicije, a time i vjerskog života u Bosni i Hercegovini, na način kako se to navodi u tekstu Ahmeda Smajlovića: *...svjesni svoga mjesta, svoje odgovornosti prema šehadetu i svoje uloge u doprinosu očuvanja vjerovanja i svoga shvatanja islama.*⁴⁷

Iste godine Ahmed Smajlović piše: *„Vjerska pouka predstavlja temeljnu aktivnost Islamske zajednice, kojoj Starješinstvo pridaje poseban značaj i ulogu u podizanju i razvijanju islamske svijesti kod vjernika. Ovaj vid rada zauzima istaknuto mjesto u svim normativnim aktima Islamske zajednice, jer se najveći dio radne aktivnosti vjerskih službenika odnosi upravo na organizovanje i rad vjerske pouke.“*⁴⁸

Bez obzira na popuštanje „pažnje“ države koja, već zaokupljena drugim, ponajviše ekonomskim problemima, državna bezbjednost je pomno pratila sva događanja. Većina čelnika IZ bili su predmetom njihovih operativnih obrada, a na samom početku osamdesetih počela su

41 Arhiv BiH, RKVP, kutija br. 63, dokument broj 150-48/74

42 Husein Đozo, vjersko-prosvjetni referent Starješinstva IZ u Jugoslaviji; o njegovom uticaju na razvoj i institucionalizaciju IZ dostupno je više radova, a 2006. godine u izdanju El-Kalema i FIN-a u Sarajevu objavljena su i njegova izabrana djela.

43 Zaključci sa III savjetovanja u Skoplju, *Glasnik VIS*-a, 4/1977, str 454

44 Bilal Hasanović „Značaj savjetovanja“, *Glasnik VIS*-a, 4/1977, str. 448

45 Veličanstvena djela zajedničke akcije, *Glasnik VIS*-a, 4/1977, str. 442-446

46 Pravilnik o Fondu za vjersko prosvjećivanje pri odboru IZ na području Starješinstva, *Glasnik VIS*-a, 6/1978, str. 662

47 Ahmed Smajlović, „Muslimani u Jugoslaviji“, *Glasnik VIS*-a XLI, br. 6, 1978. godine, str 582.

48 Isti, „Značaj rada i organizovanja vjerske pouke“, *Islamska misao*, I, 1978, broj 6, str. 2

nova hapšenja.⁴⁹ U ovom kontekstu posebno je zanimljiv tekst pod naslovom *Mi vjernici i naše vjerske slobode u našem samoupravnom društvu* iz 1980. godine.⁵⁰

IZ je nastavila s radom na promicanju važnosti vjerske pouke i inovacija u njenom radu. U glasilima IZ-a stalno su se objavljivali tekstovi i prijevodi koji su upućivali na nezaustavljivost procesa koji je započeo, a vidljiv je i zaokret u pristupu organiziranju vjerske pouke⁵¹, kojoj se od ovog perioda prilazi sistematičnije. Vjerska pouka, za koju i dalje postoji otvorena želja IZ za omasovljenjem polaznika, sada se okreće onima koji već dolaze na vjersku pouku, izrađeni su udžbenici za vjersku pouku, pojavljuje se novi tip poticajnih tekstova u islamskim glasilima⁵², ali i analize udžbenika sa konkretnim uputstvima za rad imama/muallima.⁵³

U aprilu 1983. održano je i Prvo savjetovanje o vjerskoj pouci u Skoplju. Zaključci i preporuke savjetovanja o vjerskoj pouci objavljene su u Glasniku, kao i referati sa tog skupa.⁵⁴ Savjetovanje je proteklo u otkrivanju zakonskih, organizacionih, kadrovskih i tehničkih problema s kojima se suočavaju organizatori i izvršioци vjerske pouke, te iznalaženju rješenja za poboljšanje i unapređenje procesa vjerskog obučavanja: *Samo temeljita priprema, organizovan nastup, pristup s krajnjom požrtvovanosti i ljubavi, uz, razumije se, svijest o svim ovim faktorima i uslovnostima može učiniti da se postojeće stanje pomjeri ka nekoj optimalnoj granici.*⁵⁵

Na ovom savjetovanju posebno je uočljivo da sudionici osobitu pažnju poklanjaju učešću

roditelja u aktivnostima oko vjerske pouke. Od 12 tačaka, u četiri se spominju roditelji. Pored isticanja da je vjerska pouka najvažnija djelatnost Islamske zajednice, zaključci pokazuju da su učesnici prepoznali najvažniju polugu i snagu koja bi trebala pomoći službenicima IZ i imamima u razvijanju procesa vjerske pouke.

U osamdesetim godinama rukovodstvo IZ nije bilo zadovoljno rezultatima, činilo se da i pored svih napora, broj polaznika opada, i to u značajnim procentima (do 30%).⁵⁶

Zbog konstantnog opadanja broja polaznika, tražila se reorganizacija dotadašnjeg rada i pristupa vjerskom poučavanju, što je podrazumijevalo „promjene u rukovođenju vjerskom poukom, promjene u nastavnom planu i programu i promjene u metodama rada u odnosu na svaki predmet posebno. Kvalitetan zahvat podrazumijeva unošenje promjena na sva tri nivoa. Nadalje, u smislu promjena, potrebno je planski i daleko više ulagati u osposobljenje muallimskog kadra“ tj. promjena kompletne platforme na kojoj se dotada radilo.⁵⁷

Nakon četiri godine, u 1987-oj, vjerska pouka je od najvažnije djelatnosti Islamske zajednice, postala djelatnost od posebnog značaja za IZ-u i „osnovni je zadatak svih njenih organa i službenika“, kako je definirana Pravilnikom o vjerskoj pouci u IZ u SFRJ, koji je ukazivao i na činjenicu da je IZ pristupila institucionalnom uređenju izvođenja vjerske pouke.⁵⁸

Od rukovodstva IZ se pored stalnih zahtjeva za „poboljšanjima“ u institucionalnom i organizacijskom smislu, u osamdesetim tražilo i efikasnije praćenje efekata koje polučuje vjerska pouka u društvu. *Koliko je značajno dati kvalitetnu vjersku literaturu i kadrove isto je toliko značajno pretiti efekte i rezultate tog u spoju sa vjeroučenicima i to ne samo kao objektima poučavanja, nego i kao živim akterima, jer su oni naše sadašnje i buduće džematlije i dalji prenosioци emaneta islama u ovim krajevima. Stoga se praćenje efekata vjerske pouke ne može svoditi na suhoparne statističke podatke u izvještajima pojedinih tijela IZ, koji se znaju i prepisivati iz godine u godinu.*⁵⁹

49 U tom kontekstu značajan je slučaj iz 1980. godine kada je uhapšen Muharem Hasanbegović, kao glavni imam Medžlisa IZ-e Goražde, suđen po članu 134 KZ SFRJ i osuđen na 7 godina zatvora.

50 Ahmed Smajlović, „Mi vjernici i naše vjerske slobode u našem samoupravnom društvu“, *Islamska misao*, II, 1980, 2, str. 3-9

51 Naprimjer: Bilal Hasanović, „Smisao i potreba stručnog usavršavanja imama“, *Islamska misao*, II, 1980, 3, str. 41-42; Edah Bećirbegović, „Vjerske slobode u našem pravnom poretku kroz zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica“, *Islamska misao*, II, 1980, 5, 5-6., i Ahmed Smajlović, navedeni rad, str. 2

52 Npr. Ahmed Smajlović, „Islamska vjerska pouka – škola našeg islamskog obrazovanja“, *Preporod*, 15.2.1983.

53 Npr. Bilal Hasanović, „Hadž i hadžski propisi u udžbenicima islamske pouke i metod njihove obrade“, *Islamska misao*, V, 1983, 55, str. 41-42.

54 Zaključci i preporuke savjetovanja o vjerskoj pouci, *Glasnik*, XLVI/1983, br. 3, str. 498-500

55 Aziz Kadribegović, „Vjersko poučavanje“, *Glasnik*, XLVI/1983, br. 3, str. 400-401.

56 Abdulgafar Jukić, „Unapređenje islamskog poučavanja“, *Islamska misao*, VI, 1984, 69, str. 20

57 Ishak Alešević, Usavršavanje metoda vjerskog poučavanja, *Islamska misao*, 1986/92, str.16

58 Pravilnik o vjerskoj pouci u Islamskoj zajednici u SFRJ, *Glasnik*, L/1987, broj 1, str. 126-130

59 Nijaz Šukrić, „Kritički osvrt na vjeronaučno prezenti-

Zaključak

Islamska zajednica na kraju osamdesetih godina otvorenije i sistematičnije radi na objedinjavanju službenika i pripadnika islamske zajednice u naporima institucionalizacije vjerske pouke. Islamska vjerska pouka postaje „sistematska edukativna aktivnost islamske zajednice u SFRJ u podučavanju njezinih pripadnika svih uzrasta za teoretsko i praktično određivanje kao pripadnika islama i članova ove vjerske zajednice.“⁶⁰ U nastavku se vjersko obučavanje definira kao najznačajnija djelatnost, a osnovni zadatak rukovodstva IZ, njenih službenika i njenih pripadnika jeste da vjerskoj pouci daju nove impulse, bolju organizaciju i sistematskiju djelotvornost u cilju boljih rezultata. Pažnju privlači i činjenica da u ovom Izvještaju, Starješinstvo traži i izmjene nekih stavova iz Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica, „u pravcu šire demokratizacije u odnosima između društva i vjerskih zajednica.“⁶¹

Rukovodstvo IZ nakon ovog perioda ozbiljnije prilazi i izvođenju vjerske pouke za odrasle, nadajući se boljim rezultatima i na polju vjerskog poučavanja djece, ukoliko bi sličnim procesom bile zahvaćene i starije generacije. Time bi se zaokružio proces, i nadoknadilo „izgubljeno“ vrijeme iz ranijeg perioda. 1990. godine iznesen je program islamskog poučavanja za odrasle: *S obzirom da mnoge džematlije nisu u svome djetinjstvu prošli kroz osnovno vjersko poučavanje, nekoliko posljernatih generacija nisu uopće imali tu sreću jer rad na vjerskoj pouci nije bio dopušten ... nametnula se prijeka potreba za organiziranjem vjerskog poučavanja za odrasle.*⁶²

Period nakon 1990. godine nije predmet ovog rada. Bosna i Hercegovina, a time i IZ se našla u novom društveno-političkom kontekstu i okolnostima i taj period morao bi biti predmetom nekog drugog istraživanja.

Vjerska pouka koja se odvija u džamijama i mesdžidima u svom osnovnom obliku i danas funkcionira i važan je segment vjersko-prosvjetnog rada IZ u BiH.

Nakon završetka Dugog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina, a time i Islamska zajednica našla se u novom državnom pravnom poretku, i prilikama, koje su sa sobom donijele i nove zahtjeve u njezinom funkcioniranju.

Rukovodstvo IZ uslovljeno promjenama na koje nije imalo nikakvog utjecaja bilo je prisiljeno na prilagođavanje i transformiranje načina rada na vjerskom poučavanju svojih pripadnika.

Vjerska pouka bila je najvažnija aktivnost islamske zajednice u ovom periodu, jer je od efekata tog procesa zavisio opstanak kompletne muslimanske zajednice, u religijskom smislu, u državnoj zajednici i političkom poretku, koji je ateizaciju društva, imao u primarnom zadatku. Islamska zajednica je ovaj segment vjersko-prosvjetnog rada nastojala prvenstveno sačuvati (u periodu do 1953.), postaviti na zdrave osnove i omasoviti (period od 1967. godine), a nakon tog perioda do devedestih institucionalizirati. Ova razdoblja uslovljena su, prvenstveno političkim prilikama koje su najviše utjecale na rad Islamske zajednice, ali i prilikama unutar same islamske zajednice, koja je trebala period za organizacijsku stabilizaciju i osposobljavanje novih kadrova za rad u novim okolnostima.

Uprkos kontekstu i prilikama Islamska zajednica je organizaciju vjerske pouke u periodu od 45 godina vršila vrlo uspješno. Konstantan, prilježan rad na razvijanju vjerske pouke i potreba muslimana Bosne i Hercegovine za očuvanjem religijskog identiteta, uprkos teškim društveno-političkim okolnostima, represijom, hapšenjima njezinih službenika i drugih društveno-angažiranih muslimana, u nekim periodima i nesnalaženjima rukovodstva IZ, te propustima donosili su rezultate; bojazan od gašenja institucija IZ, a samim tim i masovnog gubitka religijskog identiteta među muslimanima je evidentno otklonjena. Historijski događaji nisu se odvijali onako kako ih je zamislio režim, jer ljudi nisu imali afiniteta prema, silom nametnutim ideologijama kakva je bila i ona koja je stajala iz represivnog režima FNRJ, kasnije SFRJ.

Islamska zajednica pokazala se kao organizacija koja je tokom ovog perioda odgovorno čuvala i baštila naslijeđe muslimana na ovim prostorima, brinula o njihovim potrebama i naposljetku sačuvala njihov religijski identitet. „Bez obzira na sve teškoće i složenost odnosa sa tzv. društvenom zajednicom, odnosno državom i sva previranja unutar islamske zajednice, tokom

ranje islama kod nas“, *Islamska misao*, XI, 1989, str. 48

60 Anonim, „Vjersko-prosvjetna djelatnost, sastavni dio Izvještaja o radu Islamskog vrhovnog starješinstva za 1987. godinu“, *Glasnik VIS*-a, 3/1988, str. 316.

61 Isto. str. 318.

62 Program islamskog poučavanja za odrasle, *Glasnik VIS*-a, I/1990, str. 107.

četiri decenije njihova reisovanja muslimanski vjerski život, prosvjeta, kultura i izdavačka djelatnost veoma su se razgranali. U tom se pogledu Islamska zajednica potvrdila kao prva i osnovna, ne samo vjerska, nego kulturno-prosvjetna institucija cjelokupnog muslimanskog naroda.⁶³

63 Mustafa Imamović, „Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji (skica za historiju)“, *Glasnik* 1-2, 1992., str. 100.

LITERATURA I IZVORI

1. Abazović D., Mirsad, *Državna bezbjednost NR BiH i Cazinska buna 1950*, Sarajevo, 2009.
2. Bećirović, Denis, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*, Zagreb-Sarajevo, 2012.
3. Malcom, Noel, *Bosna – kratka povijest*, Sarajevo, 2011.
4. Radić, Radmila, *Država i verske zajednice 1945-1970* (vol. 2). Beograd 2002
5. Spomenica o dvadesetogodišnjem postojanju Udruženja ilmije u S.R. Bosni i Hercegovini, ur. H. Husein Đozo, Preporod, 1971
6. Šukrić, Nijaz M. *Organizacija i oblici vjerskoprosvjatnog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Sarajevo: El-Kalem, 2006
7. Alešević, Ishak, Usavršavanje metoda vjerskog poučavanja, *Islamska misao*, 1986/92
8. Bećirbegović, Edah, „Vjerske slobode u našem pravnom poretku kroz zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica“, *Islamska misao*, II, 1980
9. Boeckh, Katrin „Vjerski progono u Jugoslaviji 1944-1953.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2, 2006
10. Durmišević, Enes, „Prestanak važenja šerijatskog prava kao pozitivnog prava 1945. Godine u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik*, LXIX/2007
11. Đikić, Hasan, „Povodom obustavljanja rada u mektebima“, Sarajevo, *Glasnik*, VIS u FNRJ, 1952, 1-4,
12. Đozo, Husein „Islam i društvena angažiranost“, *Glasnik* VIS-a, XXXI/1968, 4-6
13. Đozo, Husein, „Povodom predstojećih izbora u islamskoj vjerskoj zajednici“, *Glasnik*, XXVI/1963, br. 7-8,
14. Đozo, Husein, „Roditelji i školovanje djece“, *Glasnik*, XXXIV/1971, br. 5-6, str. 264
15. Hasanović, Bilal, „Hadž i hadžski propisi u udžbenicima islamske pouke i metod njihove obrade“, *Islamska misao*, V, 1983
16. Hasanović, Bilal, „Smisao i potreba stručnog usavršavanja imama“, *Islamska misao*, II, 1980
17. Hasanović, Bilal, „Značaj savjetovanja“, *Glasnik* VIS-a, 4/1977
18. Imamović, Mustafa „Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji (skica za historiju)“, *Glasnik* 1-2, 1992.
19. Jukić, Abdulgafar, „Unapređenje islamskog poučavanja“, *Islamska misao*, VI, 1984
20. Kadribegović, Aziz „Vjersko poučavanje“, *Glasnik*, XLVI, 1983, br. 3
21. Karčić, Fikret “Islamic revival in the Balkans 1970–1992”, *Islamic Studies* 36, 2/3, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1997, str. 565-581
22. Neimarlija, Hilmo, *Pripadnici islama u Jugoslaviji*, saopštenje podneseno na svečanosti povodom dodjele menšure reisu-l-ulemi Jakub ef. Selimoskom, 3. jula 1991. godine, nedatiran separat.
23. Radić, Radmila „Islamska verska zajednica 1945-1970. Godine“, *Forum Bosnae (Historiografski vidici I)*, 32/05, str. 106-107.
24. Smajlović, Ahmed, “Muslimani u Jugoslaviji“, *Glasnik* VIS-a XLI, br. 6, 1978
25. Smajlović, Ahmed, „Islamska vjerska pouka – škola našeg islamskog obrazovanja“, *Preporod*, 15.2.1983.
26. Smajlović, Ahmed, „Mi vjernici i naše vjerske slobode u našem samoupravnom društvu“, *Islamska misao*, II, 1980
27. Smajlović, Ahmed, „Značaj rada i organizovanja vjerske pouke“, *Islamska misao*, I, 1978
28. Šukrić, Nijaz, „Kritički osvrt na vjeronaučno prezentiranje islama kod nas“, *Islamska misao*, XI, 1989
29. Trnka-Uzunović, Amira, “Uloga mekteba u historiji obrazovnog sistema Bošnjaka“, *Novi Muallim*, IX, 34, Sarajevo, 2008
30. „Izvještaj Ulema međžlisa o njegovom radu od 1. Septembra 1949 do 1. juna 1950. Godine“, *Glasnik* VIS-a, 4-7/1950
31. „Pravilnik o Fondu za vjersko prosvjećivanje pri odborima IZ na području Starješinstva“, *Glasnik* VIS-a, 6/1978
32. „Pravilnik o vjerskoj pouci u Islamskoj zajednici u SFRJ“, *Glasnik*, L/1987, broj 1
33. „Program islamskog poučavanja za odrasle“, *Glasnik* VISA, I/1990
34. „Seminar za izvođenje vjerske obuke u Titogradu“, *Glasnik* VIS-a. 5-6/1966
35. „Veličanstvena djela zajedničke akcije“, *Glasnik* VIS-a, 4/1977

36. „Zaključci i preporuke savjetovanja o vjerskoj pouci“, *Glasnik*, XLVI/1983, br. 3
37. „Zaključci sa III savjetovanja u Skopju“, *Glasnik VIS-a*, 4/1977
38. Službeni list SRBiH, broj 36/76
39. GHB, Arhiv IZ, fascikla V-1-5, Zapisnik sjednice Ulema-medžlisa, (rasuta arhivska građa)
40. Arhiv BiH, materijali SKVP – Beograd, 1958., fascikla 205/58, kutija broj 6.
41. Arhiv BiH, materijali SKVP – Beograd, 1958., fascikla 55/58, kutija broj 6.
42. Arhiv BiH, materijali SKVP – Beograd, 1958., fascikla 33/58, kutija broj 6.
43. Arhiv BiH, RKVP, dokument broj 150-48/74, kutija br. 63
44. http://www.arhivju.gov.rs/active/srlatin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html
45. http://www.rijaset.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1947.g.pdf

Summary

ISLAMIC RELIGIOUS EDUCATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN PERIOD BETWEEN 1945 AND 1990

Senada Tahirović

After the end of World War II, Bosnia and Herzegovina, and therefore the Islamic Community found itself in a new constitutional order and under circumstances which brought with them new challenges for the Islamic Community. Maktab classes represented one aspect of the educational activities of the Islamic Community consisting of elementary religious education of Muslim children. Maktab education went through a series of different structural changes in previous periods and political systems, but since the Ottoman rule until 1952, maktab existed as independent religious education institutions, where the teaching process was carried out by qualified educators. After 1952, maktab classes were completely transferred to the facilities of mosques and masjids, and today they still exist in this form. This paper provides an overview of different events related to religious education in context of circumstances under which the Islamic Community operated between 1945 and 1990. The aim was to present the conditional transformation of religious education's organization which was imposed by the social and political circumstances of the period.

الموجز

التعليم في الكتاتيب في البوسنة والهرسك في الفترة من ١٩٤٥ - ١٩٩٠

سنادا طاهيروفيتش

بعد انتهاء الحرب العالمية الثانية، وجدت البوسنة والهرسك نفسها ومعها المشيخة الإسلامية، ضمن نظام حكم جديد وظروف، جلبت معها متطلبات جديدة في أداء المشيخة الإسلامية. وكانت الكتاتيب أحد أشكال عمل الإرشاد والتعليم الديني في المشيخة الإسلامية، حيث كان أبناء المسلمين يتلقون في تلك الكتاتيب تعليمهم الديني الأساسي. وقد مرّ التعليم الديني في الكتاتيب وبمختلف صورته، في العصور وأنظمة الحكم السابقة، عبر تغييرات هيكلية معينة، لكن الكتاب كان منذ فترة الحكم العثماني وحتى سنة ١٩٩٥ يعتبر مؤسسة مستقلة للتعليم الديني، يدرّس فيها معلمو دين مؤهلون. وبعد عام ١٩٥٢، تحول التعليم الديني في الكتاتيب إلى نشاط مقتصر على المساجد، وما يزال موجودا في صورته الأساسية تلك حتى يومنا هذا. وقد قمنا في هذا البحث باستعراض الأحداث المتعلقة بالتعليم الديني في الكتاتيب، في سياق الظروف السياسية والاجتماعية التي كانت تمارس فيها المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك فيها نشاطها من عام ١٩٥٤ إلى عام ١٩٩٠.